

Новий погляд на проблему

О. С. Рубльов (Київ), Ю. А. Черченко (Київ)

Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.)*

У розділі йдеться про долю західноукраїнської інтелігенції з осені 1939 р. до початку Великої Вітчизняної війни, тобто про час, коли вистраждана мрія про воз'єднання стала реальністю, але реальністю з обличчям сталінщини.

Воз'єднання Західної й Радянської України восени 1939 р. відбивало багатотомне прагнення до злуки обох гілок українського народу. Тому переважна більшість населення Західної України вітала цей акт.

Абсолютною більшістю радянських людей воз'єднання також було сприйняте позитивно, саме як *визвольний* похід Червоної Армії на західноукраїнські та західнобілоруські землі.

Дуже характерними є погляди діячів українського відродження на проблему воз'єднання західноукраїнських земель. Так, у 1925 р. М. С. Грушевський, покладаючи надії на майбутнє економічне та політичне зміцнення Радянського Союзу, висловлював сподівання побачити на власні очі, як «українська армія піде до Галичини». «...Сим разом, — наголошував він, — може вже ССРСР не зробить тої помилки, що в 1920 р., — не буде пхатись до Варшави, а допильнує Галичини»¹.

Ці думки М. С. Грушевського, власне, не відрізнялися від поглядів на проблему воз'єднання всіх українських земель численної галицької еміграції в УСРР, що серед неї було чимало колишніх військових. Архівні документи почасти дають можливість відтворити їхнє ставлення до цього питання. Ось, наприклад, у березні 1926 р. на з'їзді Рад Сталінської округи серед численних запитань доповідачам було поставлене й таке: «Ви говорили про бакинську нафту, а коли ми будемо видобувати бориславську, тобто галицьку нафту, адже вона наша, українська?». Або наступного, 1927 р., група галичан, що мешкали в Самарканді, писала Голові РНК УСРР: «...Вам, шановний т. Чубар, не треба забувати про забрану у нас ляхами частину України — Галичину, де наші брати-козаки стогнуть під ляцькою кормигною, а між іншим з Вашого боку в цім відношенні до цього часу нічого не зроблено... Ми, українське козацтво, перебуваючи в межах середньої Азіатчини (так у листі.— Авт.), доручаємо Вам змагатися, аби ляхами була очищена Галичина; якщо буде треба, на перший Ваш поклик клянёмся прибути на Україну і доказати ляхам, що козацькі шаблі ще не заржавіли»².

Звичайно, ці думки висловлювалися в середині 20-х років, в умовах, що докорінно відрізнялися від тих, які склалися на осінь 1939 р. Маються на увазі не лише політична ситуація в тогочасній Європі, початок другої світової війни тощо, а йдеться насамперед про внутрішньополітичне становище в СРСР та на Радянській Україні. Адже, говорячи про конечну потребу злуки всіх українських земель, М. С. Грушевський, наприклад, прагнув та в міру власних сил працював задля налагодження й зміцнення контактів наукових і культурних сил обох частин України, готував кадри для майбутньої визволеної

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 1, 2, 3, 4.

¹ Листи М. Грушевського до Е. Фариняка // Укр. історик.— 1977.— № 3—4.— С. 109.

² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2415, арк. 48, спр. 2522, арк. 68.

Західної України. Натомість зусиллями сталінської системи в 30-ті роки було практично винищено західноукраїнську еміграцію в УСРР, зокрема, колишніх урядовців ЗУНР, офіцерів УСС та УГА, тобто людей з досвідом державної роботи. Це ж стосувалося й галицьких науковців на терені УСРР, літераторів та інших кіл. Не кажучи вже про те, що сталінські репресії на Наддніпрянщині, наклепницькі звинувачення на адресу закордонних українських науковців, систематичні «чистки» в КПЗУ утворили прірву поміж обома частинами української землі. Додамо, що протягом 30-х років внаслідок цілеспрямованого розпалювання психозу «шкідництва» та «шпигуноманії» у більшості населення республіки виник стійкий стереотип упередженого ставлення, недовіри до мешканців України «недержавної» та вихідців з неї.

Зрозуміло, що весь цей складний комплекс проблем одразу ж дався взнаки після возз'єднання західноукраїнських земель...

За ініціативою комуністів — колишніх членів розпущеної КПЗУ — на Західній Україні після одержання перших же звісток про визвольний похід радянських військ в більшості міст, повітових і волосних центрів були утворені ревкоми. Колишні політичні в'язні — комуністи закликали до активних збройних дій проти польського війська та жандармерії. Так, Золочівський ревком на Львівщині очолив відомий революційний письменник-комуніст Степан Тудор³.

Слід зазначити, що вже з перших кроків після возз'єднання сталінська адміністративно-командна система нехтувала місцевими особливостями, усталеними звичаями й традиціями. Поряд із значною допомогою, що її подавала вся країна у розбудові промисловості, культури, освіти Західної України, спостерігалось намагання уніфікувати управління економічною, соціально-політичною й культурною сферами. Незважаючи на те, що певна частина місцевого населення, в тому числі й інтелігенція, була залучена до участі в господарському і культурному житті, вирішальну роль у новому радянському апараті відігравали «уповноважені», яких було надіслано із східних районів України. Їх необізнаність з місцевою специфікою, вкрай недостатнє залучення місцевих кадрів (над ними тяжіла політична підозра) призводили до грубих порушень у галузі податкової політики, хлібозаготівель. Вже з 1940 р. за відомими сталінськими «рецептами» розпочалася примусова колективізація.

Масове використання на Західній Україні у зазначений період керівних кадрів будь-якого рангу переважно зі східних областей республіки мало під собою насамперед політичне обґрунтування. Все це відбувалося за тих обставин, коли на КПЗУ і її членів було зведено політичний наклеп. Багато західноукраїнських комуністів безслідно зникли під час «чисток» 30-х років. Будувати місцеві партійні органи з числа уцілілих членів КПЗУ за традиціями сталінської кадрової політики було небезпечно. Віддавати ж керівні посади місцевій інтелігенції, назагал «націоналістичній», просякнутій «шкідливими впливами Заходу», за тими ж канонами також не можна було. Додамо, що близько 20 тис. її представників — керівники та активісти політичних партій, діячі громадських організацій, функціонери західноукраїнської кооперації, частина науковців та ін. — з наближенням до Львова радянських військ виїхали до окупованої гітлерівцями Польщі⁴. Зрозуміло, що в такій ситуації для сталінщини залишався «єдиний вихід» — вдатися до масового «покликання варягів».

³ Див.: Івасюта М. К. Участь членів КПЗУ у встановленні Радянської влади на Західній Україні в 1939 р. // Заграва волі: З історії Комуністичної партії Західної України. — Львів, 1970. — С. 263—264.

⁴ Див.: Чередниченко В. П. Анатомія предательства: Украинский буржуазный национализм — орудие антисоветской политики империализма: 2-е изд., перераб. и доп. — Киев, 1983. — С. 81—82.

Звернемо увагу на те, якою була пересічна якість тих кадрів, що надсилалися. По-перше, маховик сталінських репресій 30-х років призвів до катастрофічного падіння інтелектуального рівня радянського суспільства. Насамперед це стосувалося кадрів партійної, інженерно-технічної, військової, творчої інтелігенції. «Висуванці», як правило, не мали ні освіти, ні досвіду, ні кваліфікації своїх попередників. Досить сказати, що 1939 р. 41% секретарів обласних, крайових і центральних комітетів союзних республік, 71,4% — міських та районних й 78,9% секретарів первинних парторганізацій не дістали навіть середньої освіти⁵. Зрозуміло, що такі працівники могли добре виконувати вказівки «згори», але не мали широти кругозору, неспроможні були самостійно мислити й приймати відповідальні рішення.

Трагічної осені 1941 р. наш співвітчизник видатний мислитель В. І. Вернадський, розмірковуючи над ситуацією, що склалася, занотував: «Несамохіть думка спрямовується на... майбутнє. Значні невдачі нашої влади — результат ослаблення її культурності: пересічний рівень комуністів — і морально, і інтелектуально — нижчий за пересічний рівень безпартійних. Він дуже знизився за останні роки — у в'язницях, на засланні, й страчено кращих людей партії, що робили революцію, й кращих людей країни»⁶.

Звичайно, за таких обставин приїжджі «кадри» надто блідо виглядали на фоні навіть пересічних галицьких інтелігентів-українців, що, як правило, в силу мовної строкатості регіону з дитинства володіли (крім рідної) польською, німецькою або ще якоюсь європейською мовою і мали спеціальну освіту, здобуту в одному з університетів Західної Європи*. Оскільки європейські вузи не мали робітфаків, вимоги до студентів і рівень фахової підготовки там були значно вищими, ніж у Радянському Союзі (чи не тому М. О. Скрипник так охоче залучав галичан на керівні посади у Наркомосі УСРР?). Мабуть, саме цей контраст і мав на увазі О. П. Довженко, коли в червні 1945 р. записав у своєму щоденнику: «Об'єдналися усі українські землі. Буде єдине стадо і єдин пастир. Усі тепера будемо однакі. Не будемо вже польським бидлом, ні румунським, ні чесько-угорським. Не будемо зневажати галичан за те, що вони *добріші і культурніші од нас*»⁷ (виділено нами.— Авт.).

⁵ Див.: Количев В. Г. ЦК ВКП(б) у 1938—1941 рр. // Укр. іст. журн.— 1990.— № 5.— С. 9.

⁶ Вернадський В. И. «Коренные изменения неизбежны...»: Из дневников 1941 года // Лит. газета.— 1988.— 16 марта.

* Польська адміністрація суворо обмежувала кількість українців, які діставали змогу навчатися у Львівському університеті.

⁷ Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник.— С. 270. Цікаві свідчення на підтримку цієї думки О. Довженка подає Л. Крушельницька у цитованих вище спогадах: «Крушельницькі виділялися стилем життя, певною стриманістю до оточення (йдеться про час вже після їхнього приїзду до УСРР.— Авт.), своєю буквально одержимою працездатністю, а навіть зовнішнім виглядом. Ось спогад Романа Турина, який оком художника оцінював характер людини насамперед у єдності із зовнішністю: «Крушельницькі були несамовито вимогливі до себе не лише у праці, а й щодо свого одягу. Скромно, але завжди елегантно. Вже здалеку було видно їх постаті, на яких усе добре лежало». І тому, коли вони з'явилися на харківських вулицях, змучених вулицях, де кожен хотів якнайменше впадати у вічі,— наші знайомі одразу перелякалися: вигляд емігрантів настільки дисонував зі стилем, прийнятим на голодній Радянській Україні, що Крушельницькі автоматично потрапляли в розряд потенційних смертників» (Див.: Крушельницька Л. Рубали ліс... // Дзвін.— 1990.— № 5.— С. 121).

Дещо дивними для наддніпрянців були і норми побутової поведінки галичан, їхня свідомо дисципліна й організованість у виконанні обов'язків. Академік АН УРСР А. Д. Скаба (1905—1986), який у березні 1940 р. за рішенням «згори» з викладацької роботи у Харкові був «перекинутий» на посаду завідувача кафедрою нової історії Львівського університету, навіть у 70-ті роки розповідав молодим науковцям Інституту історії АН УРСР про свої враження від жовтневих (1940 р.) зборів професорсько-викладацького складу та студентів у ньому. На Андрія Даниловича було покладено організаційне забезпечення цього заходу, присвяченого висуненню кандидата у де-

Відомий польський літератор Є. Путрамент (1910—1986), який восени 1939 р. опинився у Львові, зазначав щодо тогочасної кадрової політики на західноукраїнських землях та обізнаності новоприбулих із місцевою специфікою: «Зрештою, були то роки 39/40, надто близькі до потворних 36, 37, 38 років. Державний та партійний апарат значною мірою був відновлений. То означає, що лєвова частка нових не мала досвіду. Вони не мали поняття про всю делікатність проблем, які постали перед ними у Львові. Їх попередній досвід був перш за все господарським, дуже обмеженим та прямолінійним»⁸. Відповідним був і рівень «уповноважених», що прибували. «Були вони різні, розумніші й дурніші...»,— писав Є. Путрамент.— Проте через деякий час почала мене дивувати кількість тих, других. Настільки часто стикався з такою відвертою дурістю, що змушений був для власного вжитку виробити цілу теорію.

Міркував: як формовано ті кадри, що прибули? Зрозуміло, влада жадала від окремих обкомів найкращих. Але який господар охоче віддасть доброго працівника? Хіба ангел.

Насправді ангелів було небагато. Близьке майбутнє показало, що навіть на найвищих західноукраїнських посадах часом траплялися дуже посередні люди...»⁹.

Прірава, що протягом 30-х років зусиллями сталінщини утворилася поміж двома частинами української землі, необізнаність функціонерів УРСР з регіональною специфікою призводили до того, що, як зауважував Є. Путрамент, «час від часу траплялися у Львові анекдотичні історії». Так, у перших числах польськомовного часопису «Червоний Штандар», який почав видаватися з осені 1939 р., «не зустрінеш слова «жид»,— згадував літератор.— Визнано його за образливе й... сказано його замінювати словом «еврей», що нібито краще звучить. Даремно доводили ми товаришам, які не знали польської мови, що польською власне «еврей» звучить образливо»¹⁰.

Завдяки цінним своєю відвертістю мемуарам М. С. Хруцова, який був тоді персоною «№ 1» у республіканському керівництві, ми маємо можливість з'ясувати підхід до цього конкретного питання згаданих «товаришів, які не знали польської мови». «... Коли ми зібралися на мітинг у Львівському оперному театрі,— відзначається в цих спогадах,— то... виступали там між іншими й євреї, і нам дивно було слухати, як вони самі говорили: «Ми, жиди, від імені жидів заявляємо...» ...Річ у тім, що польською мовою євреїв так називають..., не вбачаючи у цьому нічого поганого. Ми ж, радянські люди, сприймали це як образу єврейського народу. І згодом... я запитував: «Чому ви так кажете про євреїв? Ви вимовляєте — «жиди», це ж образливо!». Мені відповідали: «А в нас вважається образливим, коли нас звуть євреями». Для нас слухати таке було дуже дивно, ми не звикли до

путати Львівської обласної Ради (ним став І. П. Крип'якевич) (Див.: Вільна Україна.— 1940.— 31 жовтня). Свідомий свого обов'язку та озброєний певним досвідом «організаційної роботи» в УРСР, він з'явився в залі за годину до призначеного часу і звично чекав, що от-от позовлі почнуть сходитися викладачі й студенти. Минуло півгодини, ніхто не заходив, і він почав хвилюватися... За п'ятнадцять хвилин до початку зборів А. Д. Скаба вже подумки писав пояснювальну записку і прощався з партквитком. А за п'ять хвилин до призначеного часу... відчинилися двері, й за 2—3 хвилини зала була заповнена...

⁸ Putrament J. Pół wieku: Wojna: Wyd. 4-e.— Warszawa, 1969.— S. 27.

⁹ Ibid.— S. 25—26. На якості кадрів, що прибували до регіону, вкрай негативно позначався й гарячковий поспіх, з яким вони добивалися. Наприклад, у постанові РНК УРСР від 19 грудня 1939 р. Управлінню в справах мистецтв при РНК пропонувалося у директивному порядку «протягом 10-ти днів дібрати й направити в західні області України на постійну роботу групу театральних та музичних керівників, а також виділити та надіслати комісії в справі організації музеїв, обліку цінностей та упорядкування тематики і експозиції музеїв» (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 145, арк. 83) (виділено нами.— Авт.).

¹⁰ Putrament J. Pół wieku.— S. 26.

цього»¹¹. Пояснюючи думку М. С. Хрущева, слід зауважити, що акцентування ним уваги на нібито дріб'язковому питанні мало реальне підґрунтя. У тогочасному Радянському Союзі особи, що в побуті вживали слово «жид», притягалися до суворої кримінальної відповідальності за антисемітизм. Саме до цього звели приїжджі...

Хоча під час виборів до Рад у 1940 р. більшість місцевого населення висловилося за Радянську владу*, деякі представники керівних кіл УРСР вважали, що 25% місцевих кадрів, зокрема у кооперативах, на підприємствах, серед учителів, є «ворожі нам особи, що й гадки не мають перебудуватися»¹².

Протягом короткого часу напередодні Великої Вітчизняної війни розгалужену систему західноукраїнської кооперації було демонтовано й поглинуто своєрідною кооперативною системою СРСР¹³, хоча її досвід, безперечно, став би в пригоді у процесі економічного відродження краю, його сільського господарства¹⁴. Зазначимо лише, що

¹¹ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопр. ист. — 1990. — № 7. — С. 91. До речі, на цю особливість галицького слововживання вже зверталася увага в історичній літературі (Див.: Дашкевич Я. Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX — початок XX ст.) // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С. 65).

* Звичайно, результати перших виборів до Рад на воз'єднаній українській території не варто переоцінювати. Хоча серед кандидатів було чимало гідних представників західноукраїнського громадянства, зокрема з інтелігенції, проте це були традиційні для сталінської системи «вибори без вибору», тобто безальтернативні, з одним кандидатом. До того ж, в окремих випадках до участі в них населення «заохочувалося» засобами адміністративного «впливу», що набуло поширення вже під час обрання депутатів до Народних Зборів Західної України (22 жовтня 1939 р.). Тоді, наприклад, мешканці с. Ланчин на Станіславщині, які масово відмовлялися голосувати, зазнали репресій з боку каральної експедиції НКВС (Див.: Zaleska Z. Stosunki polsko-ukraińskie w okupacji sowieckiej. 1939, wrzesień-październik // Archiwum Ruchu Ludowego (zaktładu historii Ruchu Ludowego), Zespół «Archiwum prof. St. Kotas», act 402, s. 2).

¹² Див.: Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история. — 1989. — № 2. — С. 29.

¹³ У спільній постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 8 грудня 1939 р. «Про кооперативні організації західних областей УРСР», зокрема, зазначалося: «Існуючі кооперативні центри в західних областях УРСР: Центросоюз (український), його окружні союзи, відділи польського союзу кооперативів «Сполем», союзи «Народна Торгівля», «Сільгосподар», Маслосоюз, єврейський молочарсоюз і ревізійні союзи українських і російських кооперативів влити в систему Укоопспілки, з передачею торгово-технічних баз, грошових і матеріально-майнових цінностей організуємо правильним Укоопспілки, для чого скликати в м. Львові 20 грудня 1939 року збори керівних кооперативних центрів... для обговорення і прийняття рішень про злиття українських, російських, єврейських і польських кооперативів Західної України з споживчою кооперацією УРСР — Укоопспілкою, з промисловою кооперацією — Укооппромадою і про передачу кредитних кооперативів відповідним банкам УРСР» (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 148, арк. 129).

Наслідки цієї реорганізації далися взнаки вже в швидкому часі. 28 лютого 1940 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У змушені були ухвалити постанову з характерною назвою — «Про поліпшення державної й кооперативної торгівлі в західних областях УРСР». Наркомторгу УРСР та Укоопспілка закидавсь незадовільний стан державної і кооперативної торгівлі в західних областях України, а також зазначалося, що «відсутність належної уваги до торгівлі з боку облвиконкомів і обкомів КП(б)У західних областей призвела до того, що відкриття державних і кооперативних крамниць, їдалень та ресторанів затягнулося, завезення місцевих продовольчих товарів й сільськогосподарських продуктів (борошно, крупа, м'ясо, жири, овочі) у міста Львів, Дрогобич, Борислав, Перемишль відбувається з перебоями, в містах розвинута спекуляція товарами» (ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 190, арк. 227).

¹⁴ Історія кооперації взагалі недостатньо висвітлена у радянській історіографії. З праць про західноукраїнську кооперацію можна назвати хіба що цікаве дослідження Л. О. Олесевича «Кооперативні міфи і капіталістична дійсність: Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883—1939)» (К., 1974. — 165 с.), хоча на його назві й змісті дещо позначилися стереотипи застійних часів. У зарубіжній українській історіографії цьому ж питанню приділяється значно більше уваги. Так, у ґрунтовній монографії І. Витановича (1899—1973) «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964. — 624 с.) окремий розділ (с. 315—496) присвячено міжвоєнній кооперації Галичини. Звісно, не з усіма оцінками автора, в минулому галицького кооператора, можна погодитись. Проте він зібрав багатий фактичний матеріал, що

Крайовий молочарський союз («Маслосоюз»), який був організаційно-технічним і торговельним центром кооперативної молочної промисловості Західної України, з 1926 р. експортував масло до Австрії, Великобританії, Данії, Німеччини, Палестини, Франції, Чехословаччини, Швейцарії¹⁵. Не варто забувати й про те, що кооперація забезпечувала роботою і давала змогу утримувати родини понад 10 тис. (за деякими даними, навіть 15 тис.) представників української інтелігенції Галичини, які були б просто безробітними в умовах національної дискримінації, що її послідовно проводила польська колоніальна адміністрація.

Тоді ж, напередодні війни, розпочалися радикальні перетворення в галузі науки, освіти й культури регіону. У січні 1940 р. за рішенням уряду республіки Львівському університету було присвоєне ім'я Івана Франка (за Польщі він носив ім'я Яна Қазимира). По всій Західній Україні розширювалася мережа вищих та середніх навчальних закладів. В них дістали можливість навчатися діти трудящих. Були ліквідовані національні обмеження для українців. Навіть вельми скептично настроєні до радянської влади галицькі інтелігенти визнавали: «...Залунало скрізь і всюди в публічному житті Західньої України нове українське слово. Почала виходити нова українська преса. Появились нові українські видавництва. Повстало нове українське шкільництво, від українських народних шкіл до українського університету у Львові... Основано театр ім. Лесі Українки у Львові й віддано спершу до його розпорядження великий будинок міського театру, яким досі користувалися лише поляки. Повстали українські бібліотеки й музеї. Не місце говорити... у подробицях про це будівництво нової української культури. Вистачить сконстатувати факт, що большевицька влада піклувалася нею дбайливо»¹⁶.

Водночас до регіону прибула значна група викладачів з вузів Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Москви, Ленінграда та інших міст країни¹⁷. Інтенсивно проводилися наукові дослідження, насамперед у Львові. 2 січня 1940 р. РНК УРСР доручив Президії Академії наук республіки організувати в місті відділи інститутів літератури, мовознавства, фольклору, історії України, археології та економіки¹⁸.

З перших же кроків сталінська адміністрація мала на меті якнайшвидше інтегрувати регіон у загальносоюзну систему. При цьому в галузі освіти, науки й культури поряд з помітними здобутками (особливо вражаючими порівняно з часами польського владарювання) виразно простежувалася тенденція до насаджування тогочасних радянських організаційних структур (далеко не зразкових) та відвертого нехтування місцевими особливостями і традиціями.

ним не можна нехтувати. Викликає інтерес також збірка статей «Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899—1944» (Нью-Йорк, 1970. — 600 с.).

¹⁵ Див.: Олесевич Л. О. Назв. праця.— С. 37.

¹⁶ Цит. за: Західня Україна під большевиками. IX. 1939.— VI. 1941 : Збірник за редакцією М. Рудницької.— Нью-Йорк, 1958.— С. 107. Ця книга являє собою збірку спогадів й інтерв'ю з мешканцями Львова, де вони «крізь призму переживань і досвідів» змальовують «часи першої большевицької окупації Західньої України». Анонімний (переважно) характер цих спогадів й інтерв'ю, «специфічний» час упорядкування збірки (осінь 1941 р. в окупованому Львові) визначають спрямованість видання, в якому чимало фактичних неточностей і відверто спекулятивних (навіть в умовах нинішнього плуралізму) тверджень. Втім книжка цікава тим, що відбиває настрої певних кіл галицького громадянства і стимулює критичне ставлення до політики сталінської адміністрації на західноукраїнських теренах в перший після воз'єднання період.

¹⁷ Див.: Розквіт народної освіти в західних областях України.— К., 1979.— С. 164.

¹⁸ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 — червень 1941 : 36 документів і матеріалів.— К., 1986.— С. 294—295.

11 листопада 1939 р. на засіданні Президії АН УРСР було вирішено відрядити на Західну Україну бригаду науковців, щоб з 13 по 21 листопада вони ознайомилися «зі станом науково-дослідчих організацій Західної України, з Науковим Товариством ім. Шевченка, з науково-дослідчою роботою в галузі геологічних наук, генетики тощо»¹⁹. 9 грудня того ж року Президія Академії наук України, заслухавши інформацію академіка О. В. Палладіна про наслідки відрядження, ухвалила: «Вважати перехід Наукового Товариства ім. Шевченка ві Львові в існуючому стані до АН УРСР недоцільним»²⁰. Оскільки ця «недоцільність» не обґрунтовувалася, очевидно, рішення про ліквідацію НТШ приймалося не академічними колами.

Водночас на засіданні 9 грудня 1939 р. по доповіді О. В. Палладіна Президія АН УРСР прийняла таке рішення: «Згідно з постановою загальних зборів АН УРСР від 3.XII. ц. р. про поновлення в званні дійсних членів АН УРСР Студинського К. Й., Щурата В. Г., Возняка М. С. і Колесси Ф. М. ввести цих академіків до штатів Академії наук УРСР з I.XII. ц. р.; просити Раду Народних Комісарів УРСР відповідно збільшити кількість дійсних членів АН УРСР»²¹. Зрозуміло, що це був політичний крок, спрямований на те, щоб залучити західноукраїнську інтелігенцію, принаймні певну її частину, на свій бік.

В усякому разі практично всі відомі науковці з-поміж українців Східної Галичини з перших днів після возз'єднання дістали можливість викладати у вищій школі. Зокрема, академік АН УРСР К. Студинський був призначений проректором й деканом філологічного факультету Львівського університету. Професорами цього ж вузу стали й академіки М. Возняк, Ф. Колесса та В. Щурат, а також І. Свенціцький²². У 1939 р. виконуючим обов'язки професора й завідуючим кафедрою історії України у Львівському університеті було призначено І. Крип'якевича, який у 1940 р. очолив також львівський відділ Інституту історії України АН УРСР. В 1941 р. йому було присуджено без захисту, на підставі друкованих праць ступінь доктора історичних наук й затверджено у званні професора²³. Професором Львівського торговельно-економічного інституту працював у той час П. Франко (син Ів. Франка), якого було обрано депутатом Верховної Ради УРСР...

Рівночасно з осені 1939 р. йшла послідовна підготовка до ліквідації Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Спочатку на його підприємства — в книгарню й друкарню, а в середині жовтня й до Товариства було призначено комісарів, які «наглядали» за їхньою діяльністю. Під час перевірки відповідними органами друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка майже готові праці, а саме: 156-й том «Записок НТШ», число «Сьогочасне й Минуле», подвійне число «Української Книги», ряд інших книжок (вже набраних) — були «заарештовані» й знищені²⁴.

Постановою РНК УРСР від 2 січня 1940 р. бібліотека НТШ (разом з книгозбірнями «Оссолінеуму» та Народного Дому) передавалася львівській філії бібліотеки АН УРСР. 4 січня постановою Раднаркому України Академії наук УРСР передавалася й друкарня Науко-

¹⁹ Архів Президії АН УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 75, арк. 151.

²⁰ Там же, арк. 171.

²¹ Там же, арк. 175.

²² Див.: Івасюта М. К., Ігнатченко Г. І., Погребенник Ф. П. З нагоди 100-річчя утворення Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Укр. іст. журн.— 1973.— № 11.— С. 88.

²³ Див.: Прицак О. Іван Крип'якевич (1886—1967): У першу річницю смерті Івана Крип'якевича // Укр. історик.— 1968.— № 1—4.— С. 83; Крип'якевич Р. Історик України // Дзвін.— 1990.— № 5.— С. 85; Дашкевич Я. Іван Крип'якевич — історик України // Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 11.

²⁴ Див.: Кубійович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 11; Романів О. Дальшої дороги! // Записки НТШ.— Львів, 1990.— Т. 221.— С. 6.

вого Товариства ім. Шевченка²⁵. Причому в останньому документі НТШ вже іменується «колишнім».

Нарешті, на вимогу нової влади 14 січня 1940 р. відбулися загальні збори працівників Товариства, які одностайно (!) ухвалили передати НТШ та його майно Академії наук України²⁶. Таким чином, це вимушене рішення про «саморозпуск» мало на меті сьак-так замаскувати фактичну ліквідацію НТШ. Отже, наукова установа, що її було засновано ще 1873 р. і яка тривалий час відіграла вагому роль у розвитку української науки, припинила свою діяльність. Ліквідація Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові перервала історичну традицію існування західноукраїнської наукової інституції²⁷. Це слід вважати хибним кроком, оскільки не було жодних підстав вважати НТШ нежиттєздатною науково-організаційною структурою. Вона б з успіхом виконувала функції львівської (чи загалом західноукраїнської) філії АН УРСР, що її довелось-таки створити у повоєнні роки²⁸. Звичайно, це рішення диктувалося насамперед політичними мотивами. Адже сталінщина намагалася якнайшвидше інтегрувати західноукраїнських науковців (які відзначалися своєю опозиційністю до тоталітарного режиму в СРСР) у систему контрольованої нею академічної науки.

Зрозуміло, що й твердження про «одностайне» схвалення галицькими науковцями рішення про розпуск НТШ було «одностайним» лише на папері. Тогочасний голова Наукового Товариства ім. Шевченка І. Раковський, зокрема, на знак протесту виїхав напередодні загальних зборів на захід. Доктор Р. Зубик, який голосував проти розпуску Товариства, був заарештований органами НКВС і загинув²⁹.

Події міжвоєнного часу відіграли неабияку роль у формуванні ідеологічних стереотипів у значної частини партпрацівників та й в цілому серед населення республіки, в його ставленні до галичан взагалі та західноукраїнських комуністів (колишніх членів КПЗУ) зокрема, як до замаскованих чи потенційних шпигунів, провокаторів тощо³⁰. Все це надзвичайно негативно вплинуло на дальший перебіг подій у регіоні. Штучно створювався дефіцит кадрів (партійних, господарських, культосвітніх та ін.), на яких можна було б спертися з політичної точки зору. Варто згадати, що чимала кількість інтелігентів — вихідців з Галичини — була винищена в Радянському Союзі у 30-ті роки.

Водночас у західних областях України напередодні Великої Вітчизняної війни також проводилися численні арешти. Спочатку органи НКВС проводили цю свою роботу тихо, без розголосу. Провідні представники місцевої інтелігенції просто десь зникали: деяких з них було депортовано, інших — кинуто до в'язниць. Навіть місцевих прихильників Радянської влади («галицьких симпатиків Совітів»), які тимчасово дістали відповідальні посади, незабаром було замінено на ви-

²⁵ Див.: Культурне будівництво в Українській РСР, 1928 — червень 1941.— С. 295; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 182, арк. 11; спр. 183, арк. 188.

²⁶ Див.: Історія Львова.— К., 1984.— С. 243.

²⁷ Там же.— С. 139, 168—169, 217.

²⁸ 21 жовтня 1989 р. у Львові було оголошено про відродження НТШ.

²⁹ Див.: Кубі йович В. Наукове Товариство ім. Шевченка у 1939—1952 рр. // Укр. історик.— 1973.— № 1—2.— С. 11.

³⁰ Торкаючись питання про «провокаторів», д-р іст. наук. Ф. І. Фірсов слушно зазначив, що йому особисто відомий лише один провокатор — Сталін, який ще 1924 р. звинувачував Компартію Польщі в антирадянщині (Див.: Проясня «белые пятна» // Международная жизнь.— 1988.— № 5.— С. 152). Чого вартий хоча б такий факт: напередодні воз'єднання, десь у серпні — вересні 1939 р., з Виконкомом Комінтерну до ЦК КП(б)У надійшов список «провокаторів», в якому значилося 286 активних учасників революційно-визвольного руху на Західній Україні (Див.: Воз'єднання: погляд із сьогодення. «Круглий стіл» редакції газети «Рад. Україна» та Інституту політичних досліджень з нагоди 51-ї річниці воз'єднання Західної України з Радянською Україною у складі СРСР // Рад. Україна.— 1990.— 27 жовт.).

хідців із Східної України³¹. Чимало галицьких інтелігентів у швидкому часі зрозуміли, що вони є лише підконтрольними функціонерами, зобов'язаними суворо дотримуватися вказівок влади³².

З другої половини 1940 р. репресії НКВС на західноукраїнських теренах набували дедалі більшого розмаху. До в'язниць було запропорено чимало інтелігенції, а то й простих людей, які до вересня 1939 р. мали якесь відношення до «Просвіти», «Сільського господаря», «Маслосоюзу», інших українських просвітніх, спортивних, шкільних чи кооперативних організацій, що існували в Галичині навіть за часів польської окупації. Арештів не уникли також колишні члени КПЗУ й «Сельробу», тобто ті, хто наближав день возз'єднання.

Ось що розповідала про один з таких арештів І. М. Базилевич — донька відомого діяча визвольного руху М. М. Зайця*: «22 березня 1940 року о 6 годині ранку батька арештували. Приїхали автомашиною чотири енкаведисти й наказали збиратися. У хаті зробили обшук. Мама була цим надзвичайно вражена, плакала, кажучи: «Хіба це можливо, що тебе твої жують у кайдани, як начебто ти став справжнім злочинцем. Адже це твої друзі по боротьбі, ти ж боровся за Радянську владу, сидів за неї у тюрмах, і тепер маєш за це таку плату. Що ж це робиться на світі?». Батько заспокоював маму: «Не переживай..., це якесь непорозуміння, скоро все виясниться — я повернуся». Мати хапала енкаведистів за руки: «Слухайте, він — чесна людина! Нема за ним ніяких гріхів». А вони цинічно відповідали: «Нічого ви не знаєте про свого чоловіка».

І повели. Більше ми його не бачили. Того дня у Львові було арештовано ще 19 комуністів, серед них і Мелітон Голінатий*»³³.

На початок Великої Вітчизняної війни в ув'язненні у львівських тюрмах перебували 1800 чол., в золочівському замку-тюрмі — близько 700, у Луцьку — 2000, в Самборі — 5000 осіб...³⁴. Більшість з них була розстріляна військами НКВС напередодні відступу радянських частин із Західної України. За підрахунками деяких закордонних дослідників, тоді було закатовано приблизно 10 000 «політичних» в'язнів³⁵.

Водночас слід зауважити, що розгортання сталінських репресій після возз'єднання наштовхувалося на західноукраїнських землях на певний опір. Так, чимало зробив у цьому плані академік К. Студинський — голова Народних Зборів Західної України, депутат Верховної Ради СРСР³⁶. Він та деякі інші місцеві інтелігенти, які в той час

³¹ Doroshenko D., Gerus O. A Survey of Ukrainian History.— Winnipeg, 1975.— P. 742.

³² Subtelny O. Ukraine A History.— Toronto, 1988.— P. 456.

* Заяць М. М. (1889—1941) — активний діяч революційно-визвольного руху. Адвокат. Член ЦК «Сельробу». За активну роботу серед селян неодноразово (1930, 1932, 1937) арештовувався, був позбавлений польським урядом права займатися адвокатською практикою. Учасник Антифашистського конгресу діячів культури 1936 р. у Львові. Після возз'єднання — працівник газети «Вільна Україна» (Див.: Борці за возз'єднання: Біограф. довідник.— С. 118).

* Голінатий М. І. (1886—1941) — активний діяч революційно-визвольного руху. Один з ініціаторів створення «Сельробу», член його ЦК, адміністратор газети «СельРоб». Неодноразово (1930, 1932, 1935, 1937) арештовувався окупаційною владою. Активний учасник Антифашистського конгресу діячів культури 1936 р. Обирався депутатом Народних Зборів Західної України (Див.: Борці за возз'єднання: Біограф. довідник.— С. 78—79).

³³ Цит. за: Федорів Р. Свіча перед образом мученика Михайла // Жовтень.— 1989.— № 10.— С. 72.

³⁴ Див.: Федорів Р. Могила на Україні // Дзвін.— 1990.— № 7.— С. 72—74, 82.

³⁵ Див., напр.: Doroshenko D., Gerus O. A Survey of Ukrainian History.— P. 746.

³⁶ Див.: Західна Україна під большевиками.— С. 448; Енциклопедія українознавства: Словникова частина.— Париж; Нью-Йорк, 1976.— Т. 8.— С. 3085. Щоправда, зовні академік К. Студинський беззастережно підтримував нову владу, яка намагалася всіляко використовувати його авторитет. У львівських газетах постійно друкувалися матеріали, в яких він схвально оцінював перебіг, що відбувалися в регіоні.

опинилися на керівних посадах і користувалися певним впливом, як могли, допомагали тим мешканцям регіону, що на них впала тінь підозри з боку сталінського репресивного апарату. Заради об'єктивності варто додати, що ці зусилля діставали підтримку й певних кіл приїжджої інтелігенції. Згадуючи недобрим словом «партійних чиновників» Львівського університету передвоєнної доби, О. Домбровський, що був тоді асистентом на кафедрі античної історії цього ж вузу, водночас зазначав: «Але й не всі партійці були погані. Між ними траплялися не раз гарні люди, щирі українці, які старалися у міру своїх скромних можливостей допомогти галицьким українцям, перестерігаючи не одного з наших місцевих науковців перед акцією зі сторони НКВД. Довідавшись про небезпеку, не один наш науковець шезав нагло з університетського терену в самих початках советської окупації та опинявся по «тому боці» за Перемишлем»³⁷.

Разом з розгортанням репресій сталінська адміністративно-командна система вживала титанічних зусиль для ідеологічної обробки західноукраїнського населення. Вже з перших днів після возз'єднання стрімким потоком надходили до Західної України численні пропагандистські брошури, плакати з портретами Сталіна, Молотова, Ворошилова і, звичайно, Шевченка. В пожежному порядку до Львова були відправлені експозиційні матеріали відділу Сталінської Конституції Центрального історичного музею УРСР³⁸... Чільне місце відводилося в цьому плані горезвісному підручникові «Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс», що витримав понад 300 видань загальним тиражем близько 43 млн. примірників. За влучним висловом Д. А. Волгогонова, «ця збірка сталінських догматів стала таким же обов'язковим підручником життя для населення СРСР, як Коран — для мусульманських фундаменталістів»³⁹. На Західній Україні «Короткий курс» обов'язково мали вивчати всі — від домогосподарки до творчої інтелігенції. Контроль і відповідне «виховання» останньої полегшувалися завдяки створенню у вересні 1940 р. львівської філії Спілки письменників України, до якої було прийнято 58 місцевих літераторів.

«Специфічні умови праці письменника стимулювали нас до індивідуального вивчення історії ВКП(б), — писав напередодні Великої Вітчизняної війни західноукраїнський літератор-комуніст Я. Кондра у статті, що її витримано у ритуальних ідеологічних штампах того часу. — При цьому виявилось доцільним насамперед прочитання цілого «Короткого курсу історії ВКП(б)» і щойно після того основне вивчення кожної глави зокрема, до нотування важливих заміток та виготовлення конспектів...». Це свідчення сучасника «ідеологічного натаскування» західноукраїнської інтелігенції одразу після возз'єднання сприймається сьогодні як сцена з театру абсурду. «Дійову допомогу в цій учобі, — йшлося далі у статті, — подають нам відділи пропаганди і агітації міськкому та райкому КП(б)У, проводячи в нашому клубі лекції на теми з питань марксизму-ленінізму або лекції по окремих розділах історії ВКП(б)... Парткабінет Червоноармійського району забезпечив нам постійного висококваліфікованого консультанта по питаннях з марксистсько-ленінської теорії. Консультант... проводить у нашому клубі консультатійні вечори. Програма вечора складається з виступів одного з письменників, колективної дискусії по доповіді і виступу консультанта, який з'ясовує правильність і хиби окремих тези-

22-го червня 1940 р. «Вільна Україна» навіть сповіщала, що Кирило Йосипович написав оповідання «Орел», присвячене 60-річчю Сталіна.

³⁷ Домбровський О. До історії української науки: Мемуари // Укр. історик.— 1975.— № 1—2.— С. 110.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 145, арк. 23; спр. 147, арк. 6.

³⁹ Волгогонов Д. А. Сталинизм: сущность, генезис, эволюция // Вопр. истории.— 1990.— № 3.— С. 7.

сів доповіді та дискусії»⁴⁰. Отже, митці, письменники були перетворені на слухачів лікнепівського гуртка.

Неважко уявити, як сприймали ці «заняття» літератори старої, «буржуазної» школи, що діялося в душі таких письменників, як О. Гаврилюк, Я. Галан, П. Козланюк, Я. Кондра, С. Тудор*, які віддали 10—15 років свого життя підпільній боротьбі...

Окремою трагічною сторінкою в історії західноукраїнських земель є загибель багатьох відомих представників місцевої інтелігенції в перші дні Великої Вітчизняної війни. 22 червня 1941 р. вибух бомби гітлерівських люфтваффе на вулиці Львова забрав життя О. Гаврилюка та С. Тудора. Та це були жертви воєнних дій. Водночас війська НКВС займалися масовими розстрілами ув'язнених. Підступніша тактика застосовувалася щодо відомих представників галицького громадянства. Показовою з цього погляду є доля академіка К. Студинського та професора П. Франка.

«24 червня 1941 року,— пригадує дочка П. Франка Віра Петрівна,— на третій день війни, батько, Петро Іванович, востаннє відвідав торгово-економічний інститут... З першого ж'дня війни за ним невідступно слідували три працівники НКВС... Отже, 24-го «охоронці» сказали батькові подзвонити до академіка Студинського, щоб той збирався, бо терміново виїждати... Невдовзі приїхав лімузин, у ньому уже був Студинський. Посадили й батька. Маму, сестру і мене заспокоювали: «За вами приїде окрема машина». Наступного дня — телефонний дзвінок. Голос телефоністки: «Ответьте Киеву». По телефону батько сказав матері, що за нами приїде машина, і зв'язок обірвався. Ніхто не приїхав. Більше — жодних звісток...»⁴¹.

Подаючи це свідчення, О. Рузанов та П. Романюк вважають, що «поїзд в нікуди», яким вивезли багатьох львівських інтелігентів, зокрема П. Франка та К. Студинського, зупинився десь у жмеринських лісах, де їх всіх було розстріляно. «Раптовий початок війни,— твердять ці автори,— прискорив, а може, спровокував драму. Академік К. Студинський, як і професор П. Франко, належав до найшанованіших західноукраїнських громадян. Як відомо, ніщо цінне до ворога не повинно було потрапити. Існував наказ: що не можна евакуювати, треба знищити. Це стосувалося мостів, залізниць, складів. І... людей? Не будемо лукавити, що позасудове варварство нам не відоме.

⁴⁰ Див.: Кондра Я. Письменники вивчають історію ВКП(б) // Вільна Україна.— 1941.— 12 берез. Я. Кондра в той час був директором львівського клубу письменників. Отже, ця публікація була частиною його, так би мовити, посадових обов'язків.

* Саме ця п'ятірка становила комуністичну меншість майже серед сотні українських літераторів, які скупчилися у передвоєнному Львові. «Щоправда,— згадував Є. Путрамент,— кожний з них то була особистість. Такий був Степан Тудор, прозаїк і поет, чудовий товариш, розважливий і спокійний діяч. Або Ярослав Галан, кремезний, низький блондин, зі спадаючим завжди на очі пасмом волосся, трохи косоокий, письменник і драматург, невдаха в житті... та дуже симпатичний чоловік... Або Олександр Гаврилюк, потворно бридкий і чудова людина, справжній комуніст, в'язень Берези (Картузької.— Авт.), котрий зробив більше добра польським письменникам тої нелегкої осені (1939 р.— Авт.), ніж будь-хто. З тої п'ятірки вижили лише Петро Козланюк та Ярослав Кондра» (Putrament J. Pół wieku: Wojna.— S. 18).

Насправді ж, лихоліття війни пережили П. Козланюк та Я. Галан. Воєнна ж «одісея» Я. Кондри нагадує детектив з трагічним закінченням. Під час евакуації зі Львова загострилася його стара недуга (розсіяний склероз). У серпні 1942 р., перебуваючи на лікуванні в одному з госпіталів Північного Кавказу, він опинився в окупації, а у листопаді вирішив повернутися додому, на Західну Україну. «Просто чудом витримав я важку 10-денну подорож (треба було їхати товарними потягами, на голій долівці, раз у раз ховаючись перед німецькими залізничниками, серед студії в літньому одязі, майже впроголодь). Я простудив собі нирки, в мене відняло ноги й від часу повернення сюди, тобто з грудня 1942 р. аж по сьогодні, я вже не можу вийти з кімнати...» — писав він до Я. Галана 5 серпня 1944 р. А 15 грудня того ж року Я. Кондра помер у львівській лікарні (Див.: Листи Ярослава Кондри / Публ. П. Козланюка // Жовтень.— 1962.— № 12.— С. 112—115).

⁴¹ Цит. за: Рузанов О., Романюк П. Академік Кирило Студинський // Культура і життя.— 1990.— № 4.— 28 січ.— С. 6.

Ймовірно, згаданий телефонний дзвінок — звичайне замітання слідів. Ймовірно, науковців відвезли подалі від Львова. Розстріляли і закопали в лісі, щоб, як казали ще за Івана Грозного, — «кінці в воду». Щоб ані сліду»⁴².

Не ставлячи під сумнів трагічний фінал життя цих двох галицьких інтелігентів, зауважимо, що принаймні до Києва вони все ж таки доїхали. І телефонний дзвінок із столиці УРСР до Львова також, мабуть, не був імітацією: згадане припинення зв'язку скоріше було наслідком спритної діяльності гітлерівських диверсантів. В усякому разі Н. Д. Полонська-Василенко, яка перед війною працювала в Інституті історії України АН УРСР, писала про літо 1941 р. у Києві: «В останніх днях червня, або в перших липня того ж року, побачила я перед будинком ВУАН, на вулиці Короленка (нині — вул. Володимирська.— Авт.) авто, з вікна якого видно було гору валіз. Далі, на бульварі Шевченка я зустріла академіка К. Студинського. Страшенно схвилюваний, він почав розповідати мені грімким голосом, як його вивезли разом із дружиною та речами — оце й було авто, яким вивезли його. Він скаржився, кричав, що не хотів їхати, але його силою примусили сісти в авто і сказали, що везуть просто до Уфи, куди евакуювано УАН.

Пройшов час, і виявилось, що до Уфи не доїхав ні академік Студинський, ні його дружина. Син його, сл[авної] пам[яті] професор Ю. Студинський казав мені, що всі його заходи для встановлення долі його батька були без наслідків. Слід його губиться в Києві...»⁴³.

(Далі буде)

Одержано 06.02.91.

В разделе речь идет о судьбе западноукраинской интеллигенции с осени 1939 г. до начала Великой Отечественной войны, то есть о времени, когда выстраданная мечта о воссоединении стала реальностью, но реальностью с лицом сталинщины.

⁴² Рузанов О., Романюк П. Назв. стаття. На певні роздуми наводять і мемуари М. С. Хрущова, які засвідчують, що тогочасне республіканське керівництво не довіряло цілковито ні П. Франкові, ні К. Студинському. «...Син письменника Івана Франка Петро..., на мій розсуд, — не зовсім розумна людина, — відзначається в цих спогадах. — Він тримався щодо нас досить нестійко: то нібито підтримував нас, то схилився до наших противників». Цікаве зауваження висловив М. С. Хрущов і про К. Студинського: «...Коли ми з ним у 1939 р. зустрілися, з'ясувалося, що він був в політичних питаннях без стійких переконань» (Див.: Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопр. історії.— 1990.— № 7.— С. 90—91, 97). Зрозуміло, що ці представники галицької інтелігенції мали всі підстави для відсутності «стійких переконань» і далеко не у всьому підтримували політику нової влади на західноукраїнських землях. Неприхильність з боку влади до К. Студинського була також викликана і його прагненням захистити від репресій численних місцевих інтелігентів, які потрапили в лабети НКВС...

⁴³ Полонська-Василенко Н. Академік Агатангел Юхимович Кримський 1871—1941: Століття з дня народження та тридцятиліття з дня смерті // Укр. історик.— 1971.— № 3—4.— С. 98.